

JOOST VAN DRIEL

## Verheven vorm

Middelnederlands proza tot circa 1300\*

*Abstract* – This article presents an overview of the surviving Dutch prose literature from the ninth century until the end of the thirteenth century. In this period, prose was an exceptional form, since most medieval Dutch literature was written in rhymed verse. By studying both religious and secular prose literature, this article aims to retrieve the general factors that governed the use of prose, such as the influence of genre, literary tradition and function. Furthermore, it is argued that the use of prose was determined by regionally bounded literary poetics in the Low Countries.

## 1 Inleiding

Suvere godelechede ende ombesmethede vor gode es te versokene wesen ende wedewen ende trostense in harer drofheden, ende elken hemselfen te hodene ombesmet van dese wereld. Hierbi micken wi dat aldesumme van godelecheden es in te dienne jammerliken siken, alremest den gonen die god gegesselt hevet met sulken evele, dat hem nembermer menslike ersatrie gehelpen mach, ende si ombe die sichede bi der wet sin versceden van den gescelschepe alre gesonde.<sup>1</sup>

Deze zinnen zijn afkomstig uit de zogeheten *Gentse leprozenstatuten*, in het jaar 1236 te Gent vervaardigd. Deze statuten, waarin de regels omtrent het dagelijks leven in de Gentse leprozerie beschreven worden, staan bekend als de oudst overgeleverde Middelnederlandse tekst in de *prozavorm*. Die vorm is bijzonder binnen de dertiende-eeuwse Middelnederlandse literatuur, waarin de versvorm dominant is en proza de afwijking. Het merendeel van literaire werken zoals ridderromans, kronieken of heiligenlevens is gedicht in paarsgewijs eindrijm. De leprozenstatuten staan aan het begin van een rijke Middelnederlandse prozatractie, die in de dertiende eeuw voorzichtig ontluikt en in de eeuwen daarna een grote omvang krijgt, vooral dankzij de vele geestelijke prozateksten.

In dit artikel staat het vroege Middelnederlandse proza centraal, waarbij ik mij beperk tot teksten uit de periode tot circa 1300. De leidende vraag daarbij is welke factoren het gebruik van de prozavorm hebben bepaald: in welke genres is proza populair? Wordt de vorm meer gebruikt in teksten uit bepaalde regio's uit de Nederlanden? Valt een relatie te leggen tussen het gebruik ervan en de scholing van auteur en publiek? Bij het beantwoorden van deze vragen vormt de tekstoverlevering de leidraad. Ik richt me daarbij nadrukkelijk op verschillende genres, op zowel wereldlijke als religieuze teksten, ook die uit de Oudnederlandse periode. Deze brede aanpak, zowel in genre als chronologie, is niet zeer gebruikelijk in be-

\* Ik wil Wybren Scheepma en Esther Jonker danken voor commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

1 Geciteerd, met enkele aanpassingen, naar Van Keymeulen e.a. (2003: 11) die de tekst overnemen uit Gyseling (1963).

schouwingen over middeleeuws proza. Middelnederlandse Bijbelvertalingen en mystieke teksten blijven bijvoorbeeld grotendeels onbesproken door Lie (1994), in haar studie over de zogenaamde vers-proza-problematiek in de Middelnederlandse literatuur, ondanks het feit dat die teksten de hoofdmoot vormen van het dertiende-eeuwse Middelnederlandse proza.<sup>2</sup>

De geringe aandacht voor zowel geestelijke als wereldlijke teksten heeft ongetwijfeld te maken met het belang dat wordt toegekend aan de ontwikkelingen binnen de Oudfranse wereldlijke literatuur van omstreeks 1200: aan het begin van de dertiende eeuw beleeft de prozavorm een grote opkomst in de Oudfranse verhalende literatuur, mogelijk omdat literatuur in verzen beschouwd wordt als onbetrouwbaar en leugenachtig. Deze formele vernieuwing mondt uit in omvangrijke prozawerken, de *Lancelot en prose* bijvoorbeeld, en is een breuk met de traditie van Arthurromans in verzen, zoals de epische dichtwerken van Chrétien de Troyes.

Ondanks het vernieuwende karakter van deze ontwikkeling is het belangrijk zich te realiseren dat de vorm al voor 1200 in veel genres aangetroffen kan worden, zo heeft Beer fraai getoond in haar *Early French Prose*. Met talrijke voorbeelden van volkstalige teksten van voor 1200 relateert zij de gedachte – een dogma noemt zij het – ‘that French prose “emerged” out of poetry by a process of “deversification” in the thirteenth century’ (Beer 1992:1). De opkomst van het middeleeuws proza moet niet gezien worden als een proces van ‘deversificatie’, waarbij schrijvers van Arthurromans de vorm omstreeks 1200 als het ware hebben ‘ontdekt’ door literatuur te ontdoen van haar verstechnische kenmerken. Het is dan ook onjuist om het Frankrijk van begin dertiende eeuw te beschouwen als ‘cradle of vernacular prose writings, where the transition from verse to prose took place at the turn of the thirteenth century’ (Lie 1994:35), tenminste als men niet een groot deel van het middeleeuwse proza buiten beschouwing wil laten.<sup>3</sup>

Om deze redenen wordt in dit artikel met een brede blik naar het Middelnederlandse proza gekeken, zowel wat betreft chronologie als genre.<sup>4</sup> De opzet van dit artikel is als volgt. Na een inventaris van Oudnederlands (§ 2) en dertiende-eeuws literair proza (§ 3) zal ik het gebruik van de vorm vanuit verschillende perspectieven belichten. Een beschouwing over de relatie tussen vorm en genre (§ 4) wordt gevolgd door een bespreking van de functie van prozateksten (§ 5). Daarna ga ik in op de gewestelijke patronen die de overlevering vertoont, met name op mogelijke verklaringen voor de geringe overlevering van literair proza uit Vlaanderen (§ 6). In het besluit formuleer ik enkele onderwerpen voor verder onderzoek.

2 De gescheiden aanpak kenmerkt ook Mertens e.a. (1993), alleen gewijd aan geestelijk proza.

3 Vgl. Haug (1997), die de opkomst van de Middelhoogduitse prozaliteratuur louter verbindt met deze Oudfranse poëtische vernieuwingen in de verhaalkunst, waarbij andere genres worden genegeerd. Pregnant formuleert hij deze visie in de Engelse bewerking van zijn *Literartheorie im deutschen Mittelalter*, waar hij stelt over de Duitse situatie: ‘around 1200 and after, the use of verse is still obligatory in all vernacular literary genres – apart from functional texts such as sermons, prayers, medicinal receipts, and so on [cursivering van mij JvD]’ (1997:245). Mijs inziens wordt de laatstgenoemde groep teksten hier ten onrechte als uitzondering beschouwd: de overlevering ervan, en waarschijnlijk ook het maatschappelijke gebruik, overtreft namelijk die van de verhaalkunst.

4 Het dertiende-eeuwse ambtelijke proza is te omvangrijk om in dit artikel te betrekken. Niettemin zijn ambtelijke bescheiden van belang voor literairhistorisch onderzoek, vanwege hun kwaliteit (zie de statuten hierboven) en verbanden met de literaire wereld (Van Anrooij 2005).

## 2 Oudnederlands proza

Al in de Oudnederlandse literatuur wordt de prozavorm angewend.<sup>5</sup> Meteen moet ik daarbij aantekenen dat werkelijke *teksten*, in de betekenis van een samenhangend geheel van zinnen, tamelijk schaars zijn. Het Oudnederlandse materiaal bestaat veelal uit losse woorden, zinsneden of verzen, genoteerd in de marge van andere (vaak Latijnse) werken; zie bijvoorbeeld het bekende *hebban olla vogala* of het lofvers op de kloostergemeenschap te Munsterbilzen, *tesi samanunga*.<sup>6</sup> Van autonome literaire teksten kan men vaak niet spreken. Zelfs voor de beroemde *Wachtendonkse psalmen* geldt dat in zekere zin. Deze interlineaire vertaling van de psalmen, die is ontstaan in de negende of tiende eeuw, speelt zich af op het woordniveau. Boven elk Latijns woord staat het volkstalige equivalent en de woordvolgorde is geheel geënt op het Latijn, waardoor de tekst geen vloeiende, doorlopende woordvolgorde kent.<sup>7</sup>

Een vergelijkbare karaktertrek vertoont een andere Oudnederlandse tekst, de *Utrechtse doopbelofte* (eind achtste eeuw):

Gelobistu in Got alamehtigan fadaer? Ec gelobo in Got alamehtigan fadaer. Gelobistu in Crist, Godes suno? Ec gelobo in Crist, Gotes suno. Gelobistu in halogan gast? Ec gelobo in halogan gast.<sup>8</sup>

De zinnen zijn bedoeld om door verschillende sprekers om beurten te worden uitgesproken en vormen eigenlijk geen ononderbroken tekstuele eenheid. Dat geldt wel voor een *Paarde- en wormbezwering* uit het einde van de negende eeuw.

Gang út, nesso, mid nigon nessiklinon, út fana themo marge an that ben, fan themo bene an that flesg, ut fan themo flesgke an thia hud, ut fan thera hud an these strala! Drohtin, uerthe so!

De bezwering, in het handschrift als proza achter elkaar opgeschreven, bevindt zich op het grensvlak van proza en vers.<sup>9</sup> Het gebruik van ritme en alliteraties en de indringend geordende beelden – van merg via been, vlees, huid naar *strala*, dat wel wordt vertaald als ‘pijl’, maar ook als ‘hoefzool’ of ‘eelt’ – verlenen de tekst een uiterst literair karakter.<sup>10</sup>

Deze schuchtere staaltjes van Oudnederlands proza vallen in het niet bij één werk, de *Egmondse Williram*, ‘veruit de omvangrijkste Oudnederlandse tekst die bewaard gebleven is’ (Quak & Van der Horst 2002: 26). De *Williram* is gebaseerd

5 Oudnederlands vat ik op als de dialecten in het Nederlandstalig gebied in de periode 600–1200; vgl. Quak & Van der Horst 2002:9.

6 Te vinden als nummer 15 en 16 in de reeks *Litteraire handschriften. Deel 1: Fragmenten* van het ‘Corpus Gysseling’ (hier afgekort als CG).

7 De *Wachtendonkse psalmen* hebben veeleer als een woordcommentaar gefunctioneerd, stelt Van Oostrom (2006: 13).

8 Geciteerd naar Van Oostrom (2006: 62).

9 Geciteerd naar Van Oostrom (2006: 60), die de tekst in verzen weergeeft. Voor het handschrift, zie Gallée 1895, nr. 6. CG II, deel I, p. 39 geeft de datering.

10 Het *Oudnederlands Woordenboek* vertaalt *strala* als ‘pijl’, waarmee de lezing ontstaat dat de te bezweren worm (*nesso*) uiteindelijk in een pijl wordt opgenomen, die vervolgens weggeschoten zou kunnen worden. Zie hierover Eis (1964: 7–30), die echter betoogt dat *strala* duidt op de hoofzool van het onderhavige paard. In Van Oostrom (2006: 60) wordt *strala* als ‘eelt’ vertaald.

op het werk dat abt Williram van Ebersberg rond 1060 vervaardigde: een Latijnse berijming van het Hooglied, plus een commentaar op dat Bijbelboek in het Oudhoogduits. Rond 1100 (waarschijnlijk in de abdij van Egmond) werd de *Egmondse Williram* vervaardigd, waarin het Hooglied-commentaar ‘stelselmatig verneerlandst’ is (Quak & Van der Horst 2002: 27).

In de geschiedenis van het Nederlandse proza kan men de *Williram* als een mijlpaal beschouwen. Voor het eerst treffen we een doorlopende tekst in proza aan. Geen losse woorden of zinnen zonder enig verband, maar aaneensluitende volzinnen. Een voorbeeld, uit het vierde gezang van het Hooglied:

Thu bist scona an thinen werchen, wanda thu niet scandliches neduost, thaz minan ougan misliche. Thu bist ouch scona an thinan wordan, wanda thu in thinero *predicatione* nieht nemeynest aana mina eera ande *fraternam utilitatem*. Thine ougan sint duvan ougan, wanda thi u eynualdigheyd an thir schinet, thie thich *spiritus sanctus* leeret.<sup>11</sup>

Het gebruik van proza in de Oudnederlandse literatuur maakt, al met al, een wankele, onvolgroeide indruk. In de meeste gevallen bestaat het materiaal niet uit aangesloten zinnen en soms leunt het sterk tegen poëzie aan. Alleen in de *Williram* treffen passages waarin de ongebonden vorm een voldragen indruk maakt. Overigens moet het gebruik van proza in deze periode niet als uitzondering beschouwd worden. De berijmde literatuur uit deze periode is immers van een zeer kleinschalig karakter en heeft nergens de omvang bereikt van een werk als de *Williram*.<sup>12</sup>

### 3 De dertiende eeuw

De overlevering van prozateksten neemt in de dertiende eeuw in omvang toe, in lijn met de algemene opkomst van de Middelnederlandse literatuur die deze periode laat zien. Proza treft men aan in uiteenlopende genres, afkomstig uit verschillende gewesten van de Nederlanden, zoals zal blijken uit het overzicht hieronder. Hieronder orden ik de overlevering in teksten van wereldlijke en religieuze aard, hoewel die onderscheiding, zoals in § 4 zal blijken, enigszins problematisch is.

#### 3.1 Wereldlijk proza

Een van de omvangrijkste wereldlijke prozateksten uit deze periode is het *Nederrijns moraalboek*, een ‘boek’ dat bestaat uit drie sterk met elkaar samenhangende delen. Het handschrift wordt geopend door de *Moralium Dogma*, gebaseerd op een Franse vertaling van het *Moralium dogma philosophorum*, voorheen toege-

11 Geciteerd, met een enkele aanpassing, naar Sanders (1971: 60-61). De vertaling luidt: ‘Je bent mooi in je werken, omdat je niets schandelijks doet, dat mijn ogen zou kunnen mishagen. Je bent ook mooi in je woorden, omdat je in je *predicatione* om niets anders geeft dan mijn eer en *fraternam utilitatem*. Je ogen zijn duivenogen, want de zuiverheid aan jou is zichtbaar, die de *spiritus sanctus* leert.’ Het gebruik van Latijnse formuleringen, die op een vloeiende wijze in de Nederlandse zinsbouw zijn opgenomen, ziet men in de gehele *Williram* terug; vgl. Kartschoke 1990: 252.

12 Uitzonderd versteksten als de *Heliant* en *Genesis*, die weliswaar door Gysseling in zijn Corpus zijn opgenomen, maar waarvan het Oudnederlandse karakter betwijfeld wordt (Quak & Van der Horst 2002: 28; Goossens 1982: 242-243).

schreven aan Guillaume de Conches (1080-ca. 1150).<sup>13</sup> Deze Latijnse tekst is een systematische deugdenleer, deels geïnspireerd door Cicero's *De officiis*. Daarop volgt in het *Nederrijns Moraalboek* een deel met bondig geformuleerde spreuken en levenswijsheden, gebaseerd op Franse voorbeelden.<sup>14</sup> Het laatste deel bestaat uit een bewerking van de Oudfranse *Bestiaire d'Amour* van Richard de Fournival (1201?-1260). In dit bestiarium wordt aan de hand van het gedrag van dieren de ellende van de menselijke liefde geïllustreerd. De taal van het *Nederrijns moraalboek* wijst naar de streek Geldern, en vanwege de fraaie uitvoering van het dertiende-eeuwse handschrift, waarin tal van miniaturen zijn opgenomen, wordt aangenomen dat het is vervaardigd voor het Gelderse hof.<sup>15</sup>

De enige vertegenwoordiger van de wereldlijke *verbaalkunst* is de *proza-Lanceloet*, een vertaling van de Oudfranse *Lancelot en prose*. Van de Middelnederlandse tekst resteren slechts de Rotterdamse fragmenten en het fragment te Wezemaal, behorend tot dezelfde, veertiende-eeuwse codex. Mogelijk is de codex vervaardigd voor de heren van Wezemaal, een adellijk geslacht met grote invloed in het hertogdom Brabant gedurende de dertiende en veertiende eeuw (Minnen & Claassens 2005). Het is echter onduidelijk waar en wanneer de oorspronkelijke *proza-Lanceloet* is vervaardigd. Algemeen wordt aangenomen dat de tekst in de dertiende eeuw is ontstaan, overigens zonder harde argumenten, en mijns inziens kan de tekst ook veertiende-eeuws zijn.

Tot het genre van de artesliteratuur behoren de *Noordlimburgse gezondheidsregels*. Deze instructies over gezondheid en astrologie staan in de marge van een Latijns calendarium. De gezondheidsregels zijn geschreven in een Noordlimburgse taal, maar overgeleverd in een handschrift, dat rond 1253 is vervaardigd in Utrecht, wellicht in het Sint-Servaasklooster.<sup>16</sup> De tekst vertoont op veel plaatsen sporen van eindrijm. Een voorbeeld daarvan ziet men in de instructies die bij de maand april zijn opgenomen: 'Aprille hevet vuele *seden*. Hi maketi garne den *rede*. Laet bloet garne ander *adere*. Dat wert di alte *genaden*.'<sup>17</sup>

Twee andere teksten uit de dertiende eeuw behoren eveneens tot de instructieve literatuur. Het ene geval is de *proza-Natuurkunde van het Geheelal*, van Broeder Thomas, een werk dat eveneens verbonden kan worden met Utrecht. De tekst is opgenomen in een veertiende-eeuws handschrift (Utrecht UB 1328), tezamen met onder andere de berijmde *Natuurkunde van het Geheelal*. De 'weinig omvangrijke tekst' dateert van voor 1300 en heeft gefunctioneerd bij de Utrechtse Franciscanen.<sup>18</sup> Het andere geval zijn de *Nederbergse geneeskundige recepten*, die

13 Onjuiste toeschrijvingen van het Latijnse *Moralium dogma* aan Guillaume de Conches vindt men in CG II, deel 6, p. 345; Gerritsen 2003; Panters 2007. Vgl. echter *LexMA*, onder *Moralium Dogma* en Van Oostrom 2006: 199.

14 Voor de relatie met het Frans, zie CG II, deel 6, p. 382.

15 Datering afkomstig uit CG II, deel 6, p. 348. Mogelijk is het handschrift een dedicatie-exemplaar voor graaf Reinald I (1271-1326) geweest en moet de auteur gezocht worden aan zijn hof; vgl. Meder 1992.

16 Braekman & Gysseling 1967: 'Hoewel ze te Utrecht (over)geschreven werden, is de taal van de gezondheidsregels zeker niet Utrechts, doch Noordlimburgs/Noordnederrijns' (p. 626).

17 Voor Braekman & Gysseling (1967) was dit reden om aan te nemen dat de regels deels gebaseerd waren op een oudere rijmtekst. Ook Goossens (2005) ziet invloed van berijmde epiek.

18 Jansen-Sieben 1989, U 280. Zo toont de proloog: 'ic, brueder Aernt, leesemeyster der minrebrueder tUtrecht, belijde dat ic dit boec hebbe overlesen ende ondersoecht na die cleyneheit mijne

gelocaliseerd worden in de Nederrijn, en die bestaan uit zeventien recepten, opgeschreven in een ‘korte prozatekst’ (Schoonheim & Van Dalen 1991; CG II, deel I, p. 343-344).

### 3.2 *Geestelijk proza*

Binnen het geestelijke proza kan men drie verschillende tekstcomplexen onderscheiden: preken, mystieke literatuur en Bijbelvertalingen. De eerste categorie wordt vertegenwoordigd door de *Limburgse sermoenen*, die deels gebaseerd zijn op de *Sanct Georger Predigten*, een verzameling preken in het Duits die mogelijk voor 1250 is ontstaan. Onduidelijk is waar precies de *Limburgse sermoenen* zijn ontstaan. Hun dialect wijst naar het westelijke deel van het Maaslandse taalgebied, maar in de loop der tijd is de tekstverzameling oostelijker terecht gekomen. De primaire doelgroep zoekt Scheepsma in een omvangrijk gebied, dat loopt van Diest, Sint Truiden, Brussel, Tienen, Leuven tot aan Maastricht (Scheepsma 2005: 23-28 en 45).

De *Limburgse sermoenen* zijn verwant aan het werk van Hadewijch en Beatrijs van Nazareth (1200-1268). Laatstgenoemde wordt beschouwd als de auteur van *Van seven manieren van minne*, een traktaat waarin zij verschillende manieren van mystieke godsliefde beschrijft. Dit werk is overgeleverd in verscheidene handschriften, waarvan één dateert uit de dertiende eeuw (Den Haag KB 70 E 5). Van de mystica Hadewijch, wier biografie veel onduidelijker is, zijn de *Visioenen* en *Brieven* van belang voor de ontwikkeling van de Middelnederlandse prozavorm. Haar werken zijn overgeleverd in handschriften uit de veertiende eeuw (Kwakkel 1999a).

Recent is door Scheepsma betoogd dat een datering van Hadewijch in het midden van de dertiende eeuw te vroeg zou zijn. Bovendien acht hij de toeschrijving van *Van seven manieren aan minne* aan Beatrijs van Nazareth twijfelachtig. Dit is niet de plaats voor een discussie over beide voorstellen; voor het hier gegeven overzicht is het van belang dat zowel *Van seven manieren van minne* als het werk van Hadewijch concrete relaties onderhouden met dertiende-eeuwse literatuur. De oudste bron van *Van seven manieren van minne* zijn de *Limburgse sermoenen* (Den Haag KB 70 E 5) en tussen brief 10 van Hadewijch en sermoeen *Dit leert ons negenrehande minne* uit de *Limburgse sermoenen* bestaat sterke verwantschap.<sup>19</sup> Daarnaast is het niet zinvol om het jaartal 1300 als een strikte literairhistorische waterscheiding op te vatten. Ook als Hadewijch begin veertiende eeuw werkzaam was, hoort zij thuis in een overzicht van het vroegste Middelnederlandse proza.<sup>20</sup>

Van een mystieke signatuur is eveneens het *Boec der Minnen*, een werk dat in de Nederlandse literatuurgeschiedenis weinig aandacht heeft gekregen. De tekst is een vertaling van het Nederrijnse *Buch der Minnen*, ook wel bekend als *Die*

verstantenisse int jaer ons Heren dusent driehondert’. Zie De Vooy (1918: 274-276) en Lie (1993: 198). Vreemd genoeg noemt Jansen-Sieben (2001: 250) de tekst van ‘een van de *oudste* Nederlandse literaire proza-teksten, en in ieder geval de *omvangrijkste*’ [cursivering van mij], uitspraken die mijns inziens niet houdbaar zijn gezien het hier gegeven overzicht.

<sup>19</sup> Scheepsma (2005: 138-144; 245-262) biedt een nadere beschouwing over deze verwantschap.

<sup>20</sup> Voor de volledigheid wijs ik ook op het kleine religieuze oeuvre (onder andere de *Brief aan het anonieme biechtkind*) van Hendrik van Leuven (†1302/03), waarover Scheepsma (ter perse) handelt.

*rede von den 15 Graden*, een verhandeling over de liefde tot God, in een stijl sterk geënt op het Hooglied (Scheepsma 2007: 93-94). Het *Boec der Minnen* kent een ruime verspreiding over de Nederlanden en de exacte plaats van ontstaan is niet te achterhalen. De taal van het oudste handschrift, dat dateert uit het laatste kwart van de dertiende eeuw, is opvallend westelijk gekleurd.<sup>21</sup> Volgens Ruh (1999: 233) is de tekst geschreven door een ‘gelehrtes Sielsorges, wohl eines Mönchs, der sich an Klosterfrauen und Beginen richtet’.

Behalve in deze mystieke werken wordt proza gebruikt voor enkele Middelnederlandse vertalingen van Bijbelboeken. Het betreft de *Zuidnederlandse vertaling van de vier evangeliën* en het evangeliënharmonie *Leven van Jezus* (bekend als het ‘Luiks diatessaron’). Eerstgenoemde tekst is niet overgeleverd in dertiende-eeuwse handschriften, maar wordt wel voor 1300 gedateerd (Kwakkel 199b). Deze tekst heeft, volgens Coun (1993), gediend als bron voor het *Leven van Jezus*, die wél is overgeleverd in een dertiende-eeuws handschrift (Luik UB 437). Op de herkomst van beide teksten kom ik in § 6 terug.

Aan de *Zuidnederlandse vertaling van de vier evangeliën* en het *Leven van Jezus* zijn enkele werken verwant waarvan gesuggereerd is dat zij eveneens stammen uit de dertiende eeuw. Ten eerste is er de *Westvlaamse vertaling van de Apocalypse*, een Middelnederlandse vertaling van de *Apocalypse* van Johannes. De tekst is niet overgeleverd in dertiende-eeuwse bronnen, maar volgens verscheidene onderzoekers wel in die eeuw ontstaan.<sup>22</sup> Ten tweede zijn er de epistelperikopen en evangeliëperikopen, die in de vakliteratuur bekend staan als de ‘Westvlaamse epistelen en evangeliën’, teksten die evenmin in dertiende-eeuwse bronnen zijn overgeleverd. Niettemin is betoogd dat ze hun wortels hebben in de dertiende eeuw.<sup>23</sup> Harde argumenten daarvoor, in de vorm van dertiende-eeuwse bronnen of verwijzingen, ontbreken vooralsnog.

#### 4 Genre en thematiek

De overlevering tot 1300, zoals die in de vorige paragrafen in kaart is gebracht, laat een aantal patronen zien. Zo lijkt achter de overlevering een regionaal patroon schuil te gaan, een verschijnsel dat ik in § 6 bespreek. Eerst ga ik evenwel in op de rol die genres en thematiek hebben gespeeld. Binnen de overlevering treft de dominantie van religieuze literatuur, in de betekenis van ‘literatuur met een primair godsdienstige thematiek of functie’. Die observatie geldt voor zowel de Oudnederlandse als Middelnederlandse periode. Zie bijvoorbeeld de *Wachtendonkse psalmen*, de

21 Het oudste handschrift (Den Haag, KB 73 G 30) is volgens De Vreese (1962: 145) dertiende-eeuws, een datering die door Kienhorst (1999: 53) en Scheepsma (2005: 65) wordt gedeeld. De datering is evenwel niet sterk beargumenteerd.

22 De Bruin (1934: 289) stelt: ‘de dertiende-eeuwse Vlaamse oorsprong van de tekst staat vrijwel vast’, maar geeft geen argumenten. Hommel-Steenbakkers (2007: 160) noemt de tekst dertiende-eeuws, eveneens zonder argumenten. Schepers (2008: 103) laat zich niet expliciet uit over de datering. Handschriften met de *Apocalypse* zijn door Kwakkel (1999b) als veertiende-eeuws gedateerd: het handschrift Sint Petersburg, Akademie van Wetenschappen o 257 (olim XX.I.LXIII) in 1325-1350 en Wenen ÖNB SN 12.905 in 1350-1375.

23 Zie Kwakkel (1999b: 177). In haar komende dissertatie stelt Esther Jonker (Universiteit Leiden) een nieuwe naamgeving en dertiende-eeuwse oorsprong voor deze teksten voor.

*Williram*, de preekliteratuur en mystieke werken. Met het *Nederrijns moraalboek*, de *proza-Lanceloet* en enkele artesteksten is wereldlijke literatuur in de minderheid. Van wereldlijk proza met een narratief karakter is slechts één representant overgeleverd (de *proza-Lanceloet*) en de andere wereldlijke teksten kenmerken zich door een didactische of technische inslag, zoals de recepten, wormbezweringen, gezondheidsregels en het *Nederrijns moraalboek*. Overigens is de veelheid aan *artes*-teksten binnen het wereldlijke proza opvallend. Al vroeg (in de Oudnederlandse periode) heeft men blijkbaar de vorm als een geschikt medium voor deze utilitaire werken ervaren, in ieder geval meer dan voor wereldlijke verhalen.

Op basis van de overlevering kunnen voorsnog twee conclusies getrokken worden. Ten eerste, de prozavorm kent in de Middelnederlandse letterkunde een voorgeschiedenis die reikt tot ver voor de dertiende eeuw. Ten tweede, proza wordt in het bijzonder benut in religieuze teksten. Op dit vlak sluit de Nederlandse literatuur aan bij de Angelsaksische en Duitse. In het Oudengels begint het proza al vroeg met schrijvers als Alfred the Great (negende eeuw) en Aelfric en Wulfstan (tiende eeuw), die preken en vertalingen van Bijbelboeken in proza vervaardigen (Liuzza 2001).<sup>24</sup> In het Duitstalige gebied ziet men het gebruik van de vorm in preken waarvan de traditie teruggaat tot in de negende eeuw (Mertens 2009: 39).

Toch moeten met betrekking tot die dominantie van religieuze literatuur enkele kanttekeningen gemaakt worden. Ten eerste, ondanks de sterke verbintenis tussen proza en religieuze literatuur bestaat er een omvangrijke hoeveelheid *berijmde* geestelijke literatuur uit deze periode (vgl. de volgende paragraaf). Een religieuze thematiek is dus niet altijd in de ongebonden vorm gesteld. Ten tweede, men kan zich afvragen of de oppositie 'religieus-wereldlijk' wel de juiste is om het gebruik van proza binnen de Middelnederlandse literatuur tot 1300 te duiden. Mogelijk kent het gebruik van de vorm in de niet-religieuze teksten eenzelfde achtergrond als in de religieuze. Zo valt het op dat alle prozateksten het karakter van een uiteenzetting of een traktaat hebben (de *proza-Lanceloet* uitgezonderd). In meer of mindere mate kenmerken ze zich door een gedetailleerde benadering van hun onderwerp, waarbij een didactische houding terugkeert. Enkele voorbeelden.

Voor beschouwingen en onderscheidingen is veel ruimte weggelegd in de preken, met hun karakteristieke structuur in inleiding-corpus-conclusie (Mertens 2009: 11-14). Het werk van Beatrijs van Nazareth is een traktaat, waarin zij helder verschillende *manieren* van godsliefde ontleedt. In zekere zin zijn de *Brieven* en *Visioenen* van Hadewijch eveneens uiteenzettingen en betogen, hoewel ze zich kenmerken door een meer lyrische, extatische betoogtrant.<sup>25</sup> Voorts ziet men een neiging tot exactheid in het *Nederrijns moraalboek*, bijvoorbeeld in de vertaling van het *Moralium Dogma*, waarin op theoretische wijze allerlei *manieren* worden onderscheiden: *twe maniren van dinste, twe maniren van miltheide, drirehande maniren van rade te nemene*.<sup>26</sup> Dit traktaatkarakter hebben tevens de *Williram*, waarin exegetisch commentaar geleverd wordt op het Hooglied, en de artesteksten.

Terzijde wijs ik er op dat het verlangen naar een precieze formulering ook verband kan houden met de wens om precies te *vertalen*. Mogelijk heeft dit een rol

<sup>24</sup> De Oudengelse literatuur kent ook vroege voorbeelden van wereldlijk proza, die soms echter in een monastieke context zijn overgeleverd (bijvoorbeeld *Apollonius van Tyre*); vgl. Scragg 2001.

<sup>25</sup> Mommaers en Willaert (1988: 124) benadrukken het traktaatkarakter van Hadewijchs brieven.

<sup>26</sup> Geciteerd naar CG II, deel 6, p. 356-362.

gespeeld bij de schrijver van de *proza-Lanceloet*, die duidelijk de intentie heeft gehad om zijn bron, de *Lancelot en prose*, zo letterlijk mogelijk om te zetten in het Middelnederlands (Lie 1987). Ook bij de schrijver van de *Zuidnederlandse evangelievertaling* en die van het *Leven van Jezus* kan de keuze voor de vorm samenhangen met een respectvolle houding ten aanzien van de inhoud van hun bronteksten. Een consciëntieuze manier van schrijven gaat goed samen met het gebruik van proza.

Overigens sluit deze observatie aan bij het feit dat proza van meet af aan het medium is geweest voor ambtelijke stukken. Juist in het ambtelijke genre is in de eerste plaats een zo exact mogelijke, ondubbelzinnige formulering gewenst. Daarvoor biedt het medium de ruimte, omdat de auteur zich niet hoeft te conformeren aan verstechnische conventies. De eis om een tekst te berijmen kan hem beperken in woordkeuze en zinsbouw en dwingen de boodschap anders, of dubbelzinniger, te formuleren dan gewenst. De afwezigheid van verstechnische eisen maakt proza bovendien een efficiënt uitdrukkingsmiddel. Als hij dat wil, dan *kan* de schrijver in de eerste plaats zijn aandacht richten op de inhoud van de boodschap die hij wil verwoorden. waardoor het een adequater medium kan zijn dan de versvorm.<sup>27</sup>

Veel van de betreffende teksten delen nog een karakteristiek: hun serieuze, gewichtige aard. Het gebruik van de vorm gaat niet samen met veel enthousiasme voor aardse, frivole zaken. Sfeer en toon van de dertiende-eeuwse teksten zijn allesbehalve luchtig. Het zijn exegetische teksten, preken, verhalen over het leven van Jezus, beschrijvingen van mystieke ervaringen, instructies over de fysieke gezondheid, en uiteenzettingen over een deugdzame, goede manier van leven. Is deze serieuze, soms gewijde thematiek een beslissende factor geweest bij de keuze van schrijvers voor het medium?

Dat is goed mogelijk, afgaand op het *Nederrijns moraalboek*. Van Oostrom (2006: 197) heeft het werk gekarakteriseerd als ‘tegenstem in proza’. Die tegenstem klinkt in de ‘wereld verzakende stemming’ van de drie delen van het boek, waarin de waarde van hoofse liefde sterk wordt gerelativeerd. De auteur zet uiteen wat *dulle minne* is en hoe zij kan worden vermeden: ‘umb te scuvene dulle minne, wil ic u sechen wat dulle minne is. Dulle minne is en vir die wut int herte, inde is gewonnen bi genugte van vlesghe’.<sup>28</sup> De wereldlijke status van het *Nederrijns moraalboek* wordt door een uitspraak als deze sterk gerelativeerd. Ook in dit werk is een leraar aan het woord, die uiteenzet dat het geestelijke leven belangrijker is dan wereldse geneugten:

Minsche, nu verstant inde weet vort dat openbare is: wat soits du werden, du die din vlesg als sere mins inde diet so sere vut in groter genugte? So du dar meer ane leges, so du mer verlus. Want du vudes enen ligame di krankk is inde onrene, inde du soits wesen spise der wurme, als du in derde beloken bis, die eten sulen din stingkede vlesg.<sup>29</sup>

<sup>27</sup> Uiteraard bestaan ook uiteenzettingen in versvorm, bijvoorbeeld de *Mengeldichten* van Hade-wijch, hetgeen aantoon dat auteurs de welluidendheid van de versvorm soms hoger kunnen waarde-ren dan de efficiëntie van proza.

<sup>28</sup> CG II, deel 6, p. 371. Zie ook Gerritsen 2003: 220-221.

<sup>29</sup> Deze passage maakt deel uit van een omvangrijke uitweiding over de nietigheid van het aardse leven, die (voorzover bekend) geen pendant kent in de Oudfranse bron en waarschijnlijk door de samensteller van het *Nederrijns moraalboek* is toegevoegd. Vgl. Holmberg (1929a: 59 en 175-181) en CG II, deel 6, p. 380.

Die antiwereldlijke thematiek gaat samen met een bewuste keuze voor proza, iets waarop de schrijver in het *Bestiaire d'Amour* expliciet ingaat. Waarom is zijn werk 'in sprekene inde nit in sange' gesteld? In navolging van Richard de Fournival, de auteur van zijn bron, distantieert de Nederrijnse auteur zich van de hoofse lyriek. Met haar subtiële versificatie en rijmen is de lyriek de tegenpool van proza, de ongebonden vorm. Zijn afkeer van 'de zang' illustreert de schrijver met een verwijzing naar het lot van de krekel, die 'stirvet in sinen sange', omdat hij zo in beslag wordt genomen door zijn fraaie geluid dat hij zich laat vangen. Symbolisch voor de zinloosheid van de lyriek is de zwaan, een dier dat sterft in het jaar waarin zij zingt. 'Inde dar umbe heb ic den sang gelaten in diesen lesten gescripte'.<sup>30</sup>

Tussen de gebonden vorm en inferieure, aardse gedragingen bestaat een relatie, zo lijkt de auteur te zeggen. Hoewel het *Nederrijns moraalboek* geen religieuze tekst is, verwoordt de schrijver hier mogelijk een gevoel dat ook heeft geleefd onder schrijvers en publiek van geestelijke prozaliteratuur. Het gebruik van de vorm kan, zo beschouwd, samenhangen met een bepaalde literatuur- en levensopvatting, waarin weinig interesse bestaat voor wereldlijke literatuur en haar soms te frivole thematiek én vormgeving. Van *Williram* tot Hadewijch en het *Nederrijns moraalboek*, het zijn verheven zaken die in proza worden uitgedrukt.

## 5 Scholing en functie

Een belangrijke inspiratiebron voor het gebruik van proza door Middelnederlandse schrijvers is gelegen in hun bronteksten. Zo zijn de bronnen van het *Nederrijns moraalboek*, de *Lanceloet* of *Limburgse sermoenen* in proza gesteld. In andere gevallen hangt het gebruik van de vorm samen met formele conventies in bepaalde literaire genres. De vorm van Bijbelvertalingen, tractaten, preken en visioenen kan bijvoorbeeld niet los gezien worden van wat de norm is voor deze genres in de Latijnse literatuur. Bronnen en tradities bepalen dus in zekere zin de vorm van de Middelnederlandse teksten. In zekere zin, want er zijn tevens voorbeelden van Middelnederlandse rijmbewerkingen van prozateksten: heiligenlevens als Willem van Affligems *Leven van Sinte Lutgart* (gebaseerd op Thomas van Cantimpré's *Vita Lutgardis*) en *Sinte Franciscus Leven* (gebaseerd op de *Legenda Maior* van Bonaventura) van Jacob van Maerlant. Laatstgenoemde bewerkte meer Latijnse prozateksten op rijm, bijvoorbeeld de *Rijmbijbel* en *Spiegel Historiael* (respectievelijk gebaseerd op de *Historia Scholastica* van Petrus Comestor en het *Speculum Historiale* van Vincent van Beauvais). Deze werken zijn sterk verbonden met de tradities van de Latijnse hagiografie of geleerdenliteratuur waarin de prozavorm beeldbepalend is. Toch wordt in deze gevallen die vorm aan Nederlandse zijde niet overgenomen, hetgeen impliceert dat het gebruik van proza door meer bepaald is dan thematiek, genre of traditie.

In de vakliteratuur is de keuze voor een van beide vormen onder Middelnederlandse auteurs wel verbonden met een verschil in receptiesituatie en publiek. Zo zouden volgens Lie (1993 en 1994) berijmingen bedoeld zijn voor een ongeletterd publiek, dat de teksten kreeg voorgelezen, terwijl proza mikte op een geschoold

publiek dat wel zelfstandig kon lezen. Onlangs heeft Scheepsma (2005) op basis van een onderzoek naar de *Limburgse sermoenen* die visie genuanceerd. Volgens hem zijn deze preken mogelijk gericht op ‘mensen met een kloosterlijke leefwijze, ook al waren ze ongeletterd’ (229). In bredere zin zoekt hij het dertiende-eeuwse publiek van het Middelnederlandse geestelijke proza ‘in kringen die dicht bij de geestelijkheid aanleunden, maar waar weinig of geen mogelijkheden bestonden om Latijn te leren en theologie te studeren’, en hij noemt het publiek ‘behoorlijk gemotiveerd’, juist vanwege het hoge abstracte en intellectuele niveau van de teksten (231). Ik meen dat deze karakterisering *grosso modo* geldt voor meer dertiende-eeuwse prozateksten. Men moet bij het publiek daarvan een aanzienlijke literaire ontwikkeling en motivatie veronderstellen. De lezers waren in staat en bereid om de vorm te doorgronden, een vorm die relatief bijzonder was binnen de dertiende-eeuwse Middelnederlandse literatuur.

Van verscheidene dertiende-eeuwse prozateksten is betoogd dat zij een rol hebben gespeeld binnen enige vorm van scholing. Zo heeft Warnar (1999) gewezen op de mogelijkheid dat het Luikse *Leven van Jezus* functioneerde in het onderwijs van klooster- en kapittelscholen. Met betrekking tot Hadewijchs werken is gesteld dat zij hebben gefunctioneerd in ‘actual teaching sessions’ in gemeenschappen van begijnen.<sup>31</sup> Ook het *Nederrijns moraalboek* is gekenschetst als ‘voluit pedagogisch’, waarin een ‘geestelijke leraar’ aan het woord is (Van Oostrom 2006: 198; Meder 1992: 2). Nu is bijna alle middeleeuwse literatuur wel ergens pedagogisch, maar mij gaat het hier om de gedachte dat het publiek van vroeg proza bestond uit lezers of toehoorders die uiterst gemotiveerd en ontwikkeld waren – of dat aan het worden waren. Zij hadden evenwel (nog) geen volledige toegang tot de Franse of Latijnse tradities die aan de Middelnederlandse teksten voorafgingen.<sup>32</sup> Geschoold genoeg om de nieuwe, experimentele vorm in het Middelnederlands te kunnen genieten, te ongeschoold om de bronteksten in de oorspronkelijke taal te lezen.

Proza en rijm zouden op een uiteenlopende wijze zijn gereciperd, zo is wel gesteld in de vakliteratuur (Lie 1994). Het rijm van verhalende werken is beschouwd als een teken dat de werken oraal zijn gereciperd, terwijl proza wordt geassocieerd met een zelfstandige, schriftelijke lezing. Mijns inziens zijn zulke generalisaties over de receptiesituatie en het medium echter niet mogelijk. Per tekst, en mogelijk zelfs per passage, kan die receptie hebben verschild. De subtiële vorm van sommige Middelnederlandse epische gedichten, zoals de rijm- en verstecheniek van bijvoorbeeld *Van den vos Reynaerde* en de Vlaamse *Rose*, veronderstelt juist een schriftelijke receptiesituatie, waarbij het publiek de teksten zelf heeft gelezen (Van Driel 2007a). En juist in het *Nederrijns Moraalboek* adviseert de auteur aan zijn publiek om te tekst te lezen, maar ook ‘dat hit dicke hore inde versta’, dat men er vaak naar luistert en het begrijpt, een uitspraak die suggereert dat de tekst in proza is voorgedragen (Van Oostrom 2006: 202). Ook de receptiesituatie van

31 Simons (2004: 95) stelt over Hadewijch en Marguerite van Porete: ‘In some cases both the form and content [...] may reflect actual teaching sessions that Hadewijch and Marguerite conducted among beguines’.

32 Overigens wil ik hiermee niet impliceren dat in deze kringen slechts interesse voor proza was. Het voorbeeld van Hadewijch toont dat beoefening en receptie van proza samengaat met die van bijzonder vormgegeven lyriek (*Strofische gedichten*).

de sermoenen heeft allerlei nuances gekend: Scheepsma wijst op het voorkomen van kenmerken die enerzijds het orale ‘preekkarakter’ versterken en anderzijds de ‘lezer erop attenderen dat hij een preek aan lezen is’ (Scheepsma 2005: 200-201).<sup>33</sup>

## 6 Gewest

### 6.1 Overlevering

Niet alleen genre is een bepalende factor geweest voor het gebruik van proza. Aan de overlevering van literair proza tot 1300 lijkt tevens een regionaal patroon ten grondslag te liggen. In de oostelijke regio’s van de Nederlanden, inclusief Brabant, wordt proza meer beoefend dan in westelijke en noordelijke gebieden als Vlaanderen, Holland en Utrecht. Deze gewestelijke spreiding kan niet alleen verklaard worden uit het feit dat mystiek getoonzette werken uit Brabant en het Maas-Rijnland afkomstig zijn (het werk van Hadewijch en Beatrijs van Nazareth, de *Limburgse Sermoenen*, *Boec der Minnen*). Teksten van een andere aard zijn eveneens te verbinden met het oostelijke deel van de Nederlanden (het *Nederrijns Moraalboek*, de *Nederrijnse recenpten* en de *Noordlimburgse gezondheidsregels*). Die gewestelijke spreiding ziet men mogelijk al in de oudere periode, want ook de *Egmondse Williram* heeft zijn wortels in het oosten, hoewel de tekst een Hollands eindproduct is.

Een enigszins merkwaardig kenmerk van de overlevering is de afwezigheid van literair proza uit Vlaanderen. Uit dit graafschap is daarentegen wel een overvloed aan dertiende-eeuws ambtelijke proza overgeleverd, veelal geschreven in steden als Brugge, Gent en Oudenaarde. Vlaanderen staat, ‘chronologisch zowel als kwantitatief’, aan de spits van de productie van ambtelijke geschriften (Gysse-ling 1968: 137-138). De hoeveelheid Vlaamse ambtelijke stukken overtreft die uit andere regio’s uit de Nederlanden. Bovendien kon het medium in Vlaanderen al vroeg, namelijk in 1236, beoefend worden op een hoog niveau, getuige de *Gentse Leprozenstatuten*, waarmee dit artikel opende. Het is dan ook bevreemdend dat uit deze regio geen literair proza is overgeleverd, terwijl de vorm in de ambtenarij wel veelvuldig beoefend werd.

Dat leidt tot de vraag: stemt de overlevering van het Middelnederlands proza wel overeen met de oorspronkelijke situatie? Volgens de onderzoeker Gysseling was dat inderdaad niet het geval. De hoeveelheid en bijzondere kwaliteit van de ambtelijke stukken impliceerden volgens hem dat zij waren voorafgegaan door een Nederlandse schrijftraditie. Hij stelde dat ‘in Vlaanderen literaire handschriften in het Nederlands reeds in de 12<sup>e</sup>, vermoedelijk zelfs reeds in de 11<sup>e</sup> eeuw in omloop waren’, handschriften die evenwel verloren waren gegaan (Gysseling (1968: 139 en 144).<sup>34</sup>

<sup>33</sup> Scheepsma (2005: 202) houdt expliciet de mogelijkheid open dat ‘een geschreven preek in de beslotenheid van een kloostergemeenschap werd voorgelezen’.

<sup>34</sup> Vgl. Clanchy (1993: 220), die stelt dat vroege ambtelijke teksten in de volkstaal weliswaar bestaan hebben, maar uiteindelijk zijn overgeleverd in Latijnse vertalingen, ‘since Latin was considered a stronger preservative for legal purposes’ en ‘It explains why drafts of documents in French prose were, throughout the twelfth century and beyond, discarded in favour of fair copies in Latin’.

Gysselings these heeft geen weerklank gevonden. Toch is zijn idee van een vroege Vlaamse literatuur enige overpeinzing waard, zeker gezien de intrigerende overlevering van het proza, waarin Vlaanderen zich zo stil houdt op literair terrein, en op ambtelijk juist niet. Hier komt nog iets bij. Van opvallend veel van de dertiende-eeuwse teksten die ik hierboven heb besproken, is betoogd dat zij Vlaamse taalkenmerken zouden vertonen. In de taal van de *proza-Lanceloet* kan Brabantse en Vlaamse invloed herkend worden (Minnen & Claassens 2005).<sup>35</sup> Het dialect van de *Zuidnederlandse vertaling van vier evangeliën* (zoals overgeleverd in handschrift Brussel KB 2979) is door De Bruin (1934: 343) gekarakteriseerd als Brabants, met een Vlaamse inslag. Dezelfde stelde over het *Leven van Jezus*: ‘de Limburgse klank- en taalvormen zijn slechts een vernis, door een afschrijver aangebracht over de oorspronkelijk Vlaamse onderlaag van de woordenschat’ (De Bruin 1934: 39).<sup>36</sup> En volgens De Vooys had de woordenschat van het *Nederrijns moraalboek* een Vlaamse oorsprong, iets wat hij verklaarde door aan te nemen dat het *Bestiaire d’Amour* en *Moralium Dogma* in dit handschrift waren gebaseerd op Middelnederlandse vertalingen uit Vlaanderen (De Vooys 1927/1935). Voortbordurend op deze gedachte kan men de vraag stellen of ook de andere teksten met ‘Vlaamse kleuring’ gebaseerd zijn op oorspronkelijk Vlaamse werken, die echter alleen zijn overgeleverd in versies uit andere gebieden.

De aanname van zoveel niet-overgeleverde teksten heeft evenwel een gratuit karakter. En: waarom zou dan al dat proza juist in Vlaanderen verloren zijn gegaan (terwijl de ambtelijke teksten wel zijn overgeleverd)? Los van de mogelijkheid dat de als ‘Vlaams’ aangemerkte taaleigenaardigheden kenmerken kunnen zijn van een soort ‘algemeen Middelnederlands’ (vgl. Goossens 1982; Holmberg 1929b), wil ik wijzen op een andere verklaring voor dit verschijnsel. Het is bekend dat sommige schrijvers van epische werken opdrachtgevers en publiek hebben gevonden ver buiten hun geboortestreek. De Vlaming Jacob van Maerlant schreef bijvoorbeeld voor een Hollands, Zeeuws en Utrechts publiek, en de dichters van romans als *Cassamus* en de *Roman van Limborch* zouden, zo heeft Van den Berg (1991) geopperd, Vlamingen zijn geweest die werkten voor Brabantse opdrachtgevers. Blijkbaar vonden schrijvers uit Vlaanderen een publiek dat hun literaire talenten waardeerde in andere regio’s van de Lage Landen. Dit verschijnsel hoeft zich niet te hebben beperkt tot de epische poëzie. Het is denkbaar dat Vlaamse scribenten zijn gevraagd om elders teksten in de ongebonden vorm te vervaardigen. Juist zij waren bekend met proza, dat immers het medium bij uitstek was voor de ambtelijke schriftcultuur. In het geval van het *Nederrijns moraalboek* kan men denken aan een schrijver die naar Gelre migreerde, in het gevolg van de Vlaamse Margaretha van Dampierre die in 1286 trouwde met graaf Reinald I (Meder 1992). Bij de religieuze teksten speelden wellicht Vlamingen een rol die vertoefden in religieuze gemeenschappen in andere regio’s.

35 Minnen & Claassens (2005: 170) spreken van een mengeling van Vlaams-Brabants, ‘die in de dertiende eeuw opvallend aanwezig is in de oorkonden van Antwerpen en Mechelen’ en opperen dat de kopiist zijn ‘(schrijf)taal’ leerde in dezelfde regio.

36 Relevant is in dit geval ook dat het hedendaagse onderzoek de zogeheten s-redactie van het *Leven van Jezus* als oudste beschouwt. De taal van het Stuttgarter handschrift (Württembergische Landesbibliothek Cod. Theol. et Pilol. 8° 140) waarin deze s-redactie is overgeleverd, is West-Vlaams. Ook handschrift Leiden UB 2013 is West-Vlaams. Vgl. Kwakkel 1999b: 172, n24.

## 6.2 *Gewestelijke poëtica's*

De afwezigheid van Vlaams literair proza blijft desondanks raadselachtig. Afgezien van de mogelijkheid dat zulk proza heeft bestaan maar niet is overgeleverd, heeft mijns inziens een poëtische factor een rol gespeeld. Sommige literaire voorkeuren of poëtica's binnen de Middelnederlandse literatuur kennen immers een regionale achtergrond. Dat verraaft zich bijvoorbeeld in een voorliefde in sommige regio's voor specifieke genres en uit het feit dat teksten uit uiteenlopende gewesten sterk kunnen verschillen in hun stijl en literaire vormgeving (Van den Berg 1992; Van Driel 2007b).

Deze regionale literaire voorkeuren bieden een mogelijke verklaring voor de overlevering van het literaire proza, en daarbinnen de schaarste aan Vlaamse teksten. Binnen de Vlaamse literaire cultuur lijkt namelijk een grote waardering te hebben geheerst voor berijmde literatuur, en vooral voor een uitbundige omgang met rijm- en verstechniek. Men kan die waardering aflezen aan verscheidene Vlaamse teksten, zoals de 'experimentele' lyriek uit het Gruuthuse-handschrift, waarin de vormkunst tot een hoogtepunt wordt gevoerd, en ook in epische gedichten uit het einde van de dertiende eeuw, zoals de Vlaamse *Rose*, *Aiol* en *Borchgravinne van Vergi*, teksten die bij tijd en wijle – dankzij het gebruik van allerlei repetities – een verstechnische verfijning kennen (Van Driel 2007b).

Voor wie aanneemt dat de Vlaamse literaire cultuur zich inderdaad heeft gekenmerkt door een voorkeur voor vers en rijm, wordt de afwezigheid van proza begrijpelijk: de ongebonden vorm kon simpelweg niet rekenen op veel enthousiasme onder het literaire publiek. Niet alleen het schaarse proza wordt verklaarbaar, ook de opmerkelijke voorkeur voor berijmde versies van verhalen, waarvoor schrijvers uit andere regio's de ongebonden vorm reserveerden. Een sterke Vlaamse waardering voor vers en rijm kan verantwoordelijk zijn voor het feit dat juist de Brabantse vertaling van de *Lancelot en prose* in proza is gesteld, terwijl beide Vlaamse bewerkingen zijn berijmd (*Lantsloot vander Haghedochte* en *Roman van Lanceloet*). Hetzelfde gaat op voor de vertalingen van Richard de Fournivals *Bestiaire d'Amour*, die in de Nederlanden zijn vervaardigd: de tekst in het *Nederrijns moraalboek* is geschreven in proza, terwijl de Vlaamse bewerking is geschreven in ... berijmde verzen.<sup>37</sup>

Overigens meen ik dat de Vlaamse voorkeur voor berijmde literatuur niet moet worden verbonden met een minder vergevorderde verschriftelijking in dat gewest. Zo is wel gesteld dat de Vlaamse literatuur sterker zou zijn geworteld in een orale traditie (Lie 1994:64).<sup>38</sup> Voor die conclusie ontbreken echter argumenten. Kenmerken van rijm, versbouw en taalgebruik, bijvoorbeeld de aanwezigheid van paarsgewijs rijm of formulair taalgebruik, kan men niet opvatten als indicaties dat een tekst geworteld is in een orale traditie, zo blijkt.<sup>39</sup> Bovendien, de hoeveelheid Vlaamse ambtelijke geschriften overtreft die uit andere gewesten, hetgeen juist

37 Het gaat om een anoniem overgeleverde, West-Vlaamse tekst, mogelijk dertiende-eeuws; zie Dambrink 1999.

38 Lie 1994 (zich baserend op onderzoek van Van den Berg) verklaart de relatief geringe populariteit van proza in de Vlaamse literatuur door de hypothese dat de Vlaamse literatuur sterk geworteld zou zijn in een orale traditie.

39 Vgl. de beschouwing over de relatie tussen oraliteit en stijl in Van Driel (2007a: 143-149).

eerder een ontwikkelde dan een onderontwikkelde schriftcultuur in dit gewest verraadt! Om deze redenen is een Vlaamse voorkeur voor vers en afkeer van proza veeleer een poëtische kwestie, dan het gevolg van een meer of minder voortgeschreden verschriftelijking.<sup>40</sup>

## 7 Besluit

De prozavorm kent binnen de Nederlandse literatuur een voorgeschiedenis die teruggaat tot de periode voor de dertiende eeuw, zo toont de overlevering. De ongebonden vorm wordt vooral aangewend als medium voor literatuur over serieuze en gewijde zaken, in genres die sterk verwant zijn aan religieuze en beschouwende teksttradities (Bijbelvertaling, preek, brief, tractaat, visioen). Uiteenlopende factoren zijn doorslaggevend geweest voor het gebruik ervan: naast genre en thematiek van de teksten hebben ook de poëtica en scholing van het publiek een rol gespeeld; daarnaast toont de overlevering dat het gebruik van proza een gewestelijke dimensie heeft gehad. De keuze om een tekst in proza te schrijven, kan echter niet door deze factoren geheel verklaard worden, maar zal in veel gevallen ook individueel gemotiveerd zijn geweest. Het feit dat bijvoorbeeld de vertaler van de *proza-Lanceloet* of de maker van het *Nederrijns Moraalboek* proza verkoos boven verzen, hangt zeer waarschijnlijk samen met hun persoonlijke smaak en schrijfvaardigheid. De vrijheid van Middelnederlandse auteurs om, naar eigen believen, een van beide vormen te kiezen, wordt ook geïllustreerd door een auteur als Hadewijch, die zowel tractaten op rijm als in proza vervaardigde.

Uit het voorgaande is naar voren gekomen dat men het gebruik van de ongebonden vorm aan Nederlandse zijde niet in de eerste plaats moet relateren aan de ontwikkelingen in de Oudfranse literatuur, zoals het zogenaamde ‘vers-prozadebat’. Evenmin is de opkomst van het Middelnederlandse proza een proces van ‘deversificatie’ geweest, zoals is verondersteld voor de Oudfranse situatie, waarbij het dertiende-eeuwse proza ontstaan zou zijn na of uit berijmde literatuur. Al in de Oudnederlandse periode wordt de vorm aangewend en de meeste dertiende-eeuwse prozateksten komen voort uit tradities waarin de vorm gebruikelijk is. Kortom, in veel genres *hoefde* de vorm niet geïntroduceerd te worden.

Het bovenstaande roept een aantal vragen op. In de eerste plaats wijs ik op een verschijnsel dat men kan aanduiden als de ‘formele verzuiling’ binnen de Middelnederlandse literatuur, het feit namelijk dat de gebonden en ongebonden vorm worden aangewend in zeer gescheiden domeinen van de Middelnederlandse literatuur. In de versvorm zijn verhalende werken, van fictionele of kronikale aard, vervaardigd; proza is daarentegen eerder gereserveerd voor religieuze of bespiegelde literatuur. Deze scheiding, tussen de wereld van de dichtvorm en het rijk van het proza, kent daarnaast een regionale dimensie: een sterke westelijke dominantie binnen de berijmde verhaalkunst staat tegenover een oostelijke dominantie in

<sup>40</sup> Deze literaire voorkeuren kunnen overigens een sociologische dimensie hebben gehad. Het publiek van de Middelnederlandse literatuur in Vlaanderen wordt in recente publicaties (Van Oostrom 2006: 326-233 (aldaar verwijzingen)) met name gezocht onder de stedelijke burgerij. Was die groep behept met een enigszins conservatieve smaak, die zich uitte in een voorliefde voor berijmde literatuur en een desinteresse voor een literaire noviteit als het proza?

het geestelijke proza. Het is de vraag in hoeverre die scheiding, zowel in genre als gewest, in latere eeuwen blijft bestaan of juist vervloeit, en langs welke grenzen. Waar en wanneer komt Vlaams proza in de veertiende eeuw op? Welke functie vervullen in die eeuw vers en proza binnen de religieuze literatuur?

In de tweede plaats is er de figuur van Jacob van Maerlant, die binnen de verdere formele ontwikkeling van de Middelnederlandse literatuur een sleutelpositie lijkt te hebben ingenomen. Als lezer was deze dertiende-eeuwse schrijver goed vertrouwd met proza, gezien de werken die hij vertaalde (vgl. § 5). Als schrijver hanteerde hij evenwel stevast de versvorm. Met zijn keuze voor het vers verankerde de *vader der dietsche dichters* de conventie dat verhalende literatuur in verzen gesteld was nog dieper. Daarmee lijkt de stilistische en formele verzuiling van de Middelnederlandse literatuur een stevig fundament te hebben gekregen. Maerlants navolgers, schrijvers als Lodewijk van Velthem en Jan van Boendale, voegden zich geheel naar de keuze van Maerlant. Ook zij schreven hun werken in de dichtvorm. Wat betreft vorm en stijl moet Maerlant voor hen een voorbeeldfunctie hebben vervuld. Nader onderzoek naar Maerlants poëtica, en zijn invloed, is dan ook relevant om de keuze van veertiende-eeuwse schrijvers voor verzen of proza te doorgronden.

In de derde plaats wijs ik op de *formele* aspecten van het proza, die hierboven buiten beschouwing zijn gebleven. Hoewel proza bekend staat als ongebonden vorm kent het medium natuurlijk mogelijkheden tot retorische en stilistische verfraaiing, evenzeer als de berijmde literatuur. De dertiende-eeuwse literatuur verdraagt dat Middelnederlandse schrijvers die mogelijkheden hebben gezien, getuige de hoge stilistische kwaliteit van het *Nederrijns Moraalboek*, Hadewijchs werken of het *Leven van Jezus*.<sup>41</sup> Misschien zijn deze bijzondere teksten uitzonderingen, maar ze tonen in ieder geval dat al voor 1300 proza tot meer dan louter ongebonden vorm verheven kon worden.<sup>42</sup>

## Bibliografie

- Van Anrooij 2006 – W. van Anrooij: *Handschriften als spiegel van de middeleeuwse tekstcultuur*. Oratie Leiden, 2006.
- Beer 1992 – J. Beer: *Early Prose in France. Contexts of Bilingualism and Authority*. Michigan, 1992.
- Van den Berg 1991 – E. van den Berg: 'Op weg naar een nieuwe ontmoeting tussen taal- en letterkunde in de studie van de Middelnederlandse literatuur'. In: F.P. van Oostrom e.a.: *Misselike Tonghe. De Middelnederlandse letterkunde in interdisciplinair verband*. Amsterdam, 1991.
- Van den Berg 1992 – E. van den Berg: 'Vorm en inhoud. Ontwikkelingen binnen de ridderepiek ca. 1200-ca. 1350'. In: *De nieuwe taalgids* 85 (1992), p. 405-421.
- Braekman & Gysseling 1967 – W. Braekman & M. Gysseling: 'Het Utrechtse kalendarium van 1253. Met de Noordlimburgse gezondheidsregels'. In: *Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* (1967), p. 575-635.
- De Bruin 1934 – C.C. de Bruin: *Middelnederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament*. Groningen: Wolters, 1934.

<sup>41</sup> Meder (1992: 2) benadrukt de 'hoge literaire kwaliteit' van de spreuken in het *Nederrijns moraalboek*. De formele kwaliteit van Hadewijch en het *Leven van Jezus* wordt benadrukt in Van Oostrom 2006 en De Bruin 1934.

<sup>42</sup> Het valt op dat ook andere vroege middeleeuwse prozawerken worden geroemd vanwege hun stijl, zoals de religieuze werken uit het Oudengelse taalgebied (vgl. Scragg 2001 en Liuzza 2001).

- CG=M. Gysseling (red.): *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met jaar 1300). M.m.v. en van woordindices voorzien door Willy Pijnenburg. Reeks 11: literaire handschriften. Deel 1 t/m 6*. Den Haag 1980-1987.
- Clanchy 1993 – M.T. Clanchy: *From Memory to Written Record. England 1066-1307*. 2<sup>nd</sup> Edition. Oxford, 1993.
- Coun 1993 – Th. Coun: 'De Zuidnederlandse vertaling van de vier evangeliën'. In: Mertens e.a. 1993, p. 87-107.
- Dambrink 1999 – G. Dambrink: 'De beestearis: een opmerkelijke bewerking van Richard de Fournival's *Bestiaire d'amour*'. In: *Nederlandse letterkunde* 4 (1999), p. 48-66.
- Van Driel 2007a – Joost van Driel: *Prikkeling der zinnen. De stilistische diversiteit van de Middelnederlandse epische poëzie*. Zutphen, 2007.
- Van Driel 2007b – Joost van Driel: 'Vlaamse meesters. Vergi, Rose, Aiol, en anderen'. In: *Neerlandistiek.nl* (2007), 07.13.
- Eis 1964 – G. Eis: *Altdeutsche Zaubersprüche*. Berlin 1964.
- Gallée 1895 – J.H. Gallée: *Altsächsische Sprachdenkmäler: Facsimile Sammlung*. Leiden, 1895.
- Gerritsen 2003 – W.P. Gerritsen: 'Das *Bestiaire d'Amours* des Richard de Fournival und das sogenannte *Niederrheinische Moralbuch* (Hannover, Niedersächsische Landesbibliothek IV 369)'. In: Angelika Lehmann-Benz e.a. (Hrsg.): *Schnittpunkte: deutsch-niederländische Literaturbeziehungen im späten Mittelalter*. Münster, 2003, p. 215-222.
- Gysseling 1963 – M. Gysseling: 'De statuten van de Gentse Leprozerie van 1236'. In: *Studia germanica gandsia* 5 (1963), 9-43.
- Gysseling 1968 – M. Gysseling: 'De aanvang van de middelnederlandse geschreven literatuur'. In: *Verslagen en mededelingen der Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* (1968), p. 132-151.
- Goossens 1982 – J. Goossens: 'Oudnederlandse en Vroegmiddelnederlandse letterkunde'. In *TNTL* 98 (1982), p. 241-72.
- Goossens 2005 – J. Goossens: 'De schamele resten van de vroege Rijn-Maaslandse epiek'. In: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 115 (2005), p. 53-72.
- Haug 1997 – W. Haug: *Vernacular literary theory in the Middle Ages. The German tradition, 800-1300, in its European context*. Cambridge, 1997.
- Den Hollander e.a. 2007 – August den Hollander e.a. (red.): *Middelnederlandse bijbelvertalingen*. Hilversum, 2007.
- Holmberg 1929a – John Holmberg: *Das Moraliu[m] Dogma Philosophorum des Guillaume de Conches. Lateinisch, Altfranzösisch und Mittelniederfränkisch*. Uppsala, 1929.
- Holmberg 1929b – J. Holmberg: 'Is de Nederrijne "Bestiaire d'Amour" uit het Diets vertaald?'. In: *TNTL* 48 (1929), p. 119-129.
- Hommel-Steenbakkers 2007 – Nelly de Hommel-Steenbakkers: 'Apocalypse. Het laatste boek'. In: Den Hollander e.a. 2007, p. 159-168.
- Jansen-Sieben 1989 – R. Jansen-Sieben: *Repertorium van de Middelnederlandse Artes-literatuur*. Utrecht, 1989.
- Jansen-Sieben 2000 – R. Jansen-Sieben: 'Het wereldbeeld van een Utrechtse monnik, anno 1300'. In: Ria Jansen-Sieben, Jozef Janssens, Frank Willaert (red.): *Medioneerlandistiek. Een inleiding tot de Middelnederlandse letterkunde*. Hilversum, 2000, p. 251-261.
- Kartschoke 1990 – D. Kartschoke: *Geschichte der deutschen Literatur im frühen Mittelalter*. München, 1990.
- Van Keymeulen 2003 – J. Van Keymeulen e.a.: *In der sieker dienste. De Statuten van de Leprozerie van Gent, 1236. De oudste ambtelijke tekst in het Nederlands*. Gent, 2003.
- Kienhorst 1999 – H. Kienhorst: 'De Wrake van Ragisel-fragmenten. Lay-out en opkomst van het literaire handschrift in de dertiende eeuw'. In: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 6 (1999), p. 49-66.
- Kwakkel 1999a – Erik Kwakkel: 'Ouderdom en genese van de veertiende-eeuwse Hadewijch-handschriften'. In: *Queeste* 5 (1999), p. 23-40.
- Kwakkel 1999b – Erik Kwakkel: 'Nieuwe fragmenten en een oude traditie: Utrecht Catharijneconvent BMH Sj fragm h 70 en de overlevering van de Middelnederlandse evangeliën(harmonie)'. In: *Queeste* 5 (1999), p. 166-190.
- LexMa=Robert Auty e.a. (red.): *Lexikon des Mittelalters*. München, 1980-1999.

- Lie 1987 – Orlanda S.H. Lie: *The Middle Dutch Prose Lancelot. A study of the Rotterdam fragments and their place in the French, German, and Dutch Lancelot en prose tradition*. Hilversum, 1987.
- Lie 1993 – O.S.H. Lie: 'Van onmondig publiek tot zelfstandige lezer: het publiek van de Middelnederlandse artes-literatuur'. In: R. Stuip & C. Vellekoop (red.): *Oraliteit en schriftcultuur*. Hilversum, 1993, p. 189-203.
- Lie 1994 – Orlanda S.H. Lie: 'What is truth? The verse-prose debate in medieval Dutch literature'. In: *Queeste* 1 (1994), p. 34-65.
- Liuzza 2001 – Roy Liuzza: 'Religious prose'. In: Pulsiano & Treharne 2001, p. 233-250.
- Meder 1993 – Theo Meder: 'Proza voor graaf Reinold I van Gelre'. In: *Gelders Erfgoed* 6 (1993), p. 1-3.
- Mertens e.a. 1993 – Thom Mertens e.a.: *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza*. Amsterdam, 1993.
- Mertens 2009 – Thom Mertens: 'De Middelnederlandse preek. Een voorbarige synthese'. In: Thom Mertens, Patricia Stoop, Christoph Burger (red.): *De Middelnederlandse preek*. Hilversum, p. 9-66.
- Minnen & Claassens 2005 – Bart Minnen & Geert Claassens: 'De "Roman van Lancelot" in Middelnederlands proza. Het fragment-Wezemaal'. In: *TNTL* 121 (2005), p. 169-183.
- Mommaers & Willaert 1988 – P. Mommaers & F. Willaert: 'Mystisches Erlebnis und sprachliche Vermittlung in den Briefen Hadewijchs'. In: Peter Dinzelbacher & Dieter Bauer (Hrsg.): *Religiöse Frauenbewegung und mystische Frömmigkeit im Mittelalter*. Köln, 1988, p. 117-151.
- Van Oostrom 2006 – Frits van Oostrom: *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*. Amsterdam, 2006.
- Oudnederlands woordenboek*. Online raadpleegbaar via: <http://gtb.inl.nl/>
- Pantsers 2007 – Krijn Pantsers: *De kardinale deugden in de Lage Landen, 1200-1500*. Hilversum, 2007.
- Pulsiano & Treharne 2001 – Pulsiano, Phillip & Elaine Treharne (eds.): *A companion to Anglo-Saxon literature*. Oxford, 2001.
- Quak & Van der Horst 2002 – A. Quak & J.M. van der Horst: *Inleiding Oudnederlands*. Leuven, 2002.
- Ruh 1999 – K. Ruh: *Die niederländische Mystik des 14. bis 16. Jahrhunderts. Geschichte der abendländischen Mystik* 4. München, 1999.
- Sanders 1971 – W. Sanders: *Willerammi Eberspergensis abbatis in Canticis Canticorum. Die Leidener Handschrift*. München, 1971.
- Scheepsma 2005 – Wybren Scheepsma: *De Limburgse sermoenen (ca. 1300). De oudste preken in het Nederlands*. Amsterdam, 2005.
- Scheepsma 2007 – Wybren Scheepsma: 'Hooglied. Verlokkend, maar gevaarlijk'. In: Den Hollander e.a. 2007, p. 87-116.
- Scheepsma (ter perse) – Wybren Scheepsma: 'Henry of Louvain. Dominican, visionary and spiritual leader of beguines'. Te verschijnen in: Fiona Griffith & Julie Hotchin (eds.): *Brothers and Sisters in Christ: Men, Women, and the Religious Life in Germany, 1100-1500*. Leuven: Brepols.
- Schepers 2008 – Kees Schepers: 'Kortsluiting tussen Waermouth-Jarrow en Vlaanderen. De Apocalypse in het Middelnederlands'. In: *Queeste* 15 (2008), p. 97-119.
- Schoonheim & Van Dalen-Oskam 1991 – Schoonheim, Tanneke & Karina van Dalen-Oskam: 'Golda, sigilata, solis en wsrsmes'. In: W.P. Gerritsen e.a. (red.): *Een school spierinkjes. Kleine opstellen over Middelnederlandse artes-literatuur*. Hilversum, 1991, p. 153-155.
- Scragg 2001 – Donald Scragg: 'Secular prose', In: Pulsiano & Treharne 2001, p. 268-80.
- Simons 2004 – Walter Simons: 'Staining the Speech of Things Divine. The Uses of Literacy in Medieval Beguine Communities'. In: Thérèse de Hemptinne & Maria Góngora (eds.): *The Voice of Silence. Women's Literacy in a Men's Church*. Turnout, 2004, p. 85-110.
- De Vooy 1918 – G.G.N. de Vooy: 'Broeder Thomas' tractaat over natuurekennis'. In: *TNTL* 37 (1918), p. 271-277.
- De Vooy 1927 – G.G.N. de Vooy: 'Bestond er een dietse prozavertaling van de "Bestiaire d'Amour"?'. In: *TNTL* 46 (1927), p. 308-313.
- De Vooy 1935 – G.G.N. de Vooy: 'Bijdragen tot de Middelnederlandse woord-geografie en woord-chronologie III. De vertaling van het "Moralium dogma philosophorum" – Middelnederfrankies of Middelnederlands?'. In: *TNTL* 54 (1935), p. 24-27.
- De Vreese 1962 – W. de Vreese: 'Paradox over den grooten nood der Nederlandsche philologie'. In:

P. Vermeeren (red.): *Willem de Vreese. Over handschriften en handschriftenkunde. Tien codicologische studiën*. Zwolle, 1962, p. 30-61.

Warnar 1999 – Geert Warnar: “‘Die donkerheit vercleren’. Over de literairhistorische achtergronden van de Middelnederlandse evangeliënharmonie’. In: *Queeste* 6 (1999), p. 112-126.

### **Adres van de auteur**

Universiteit Leiden  
Faculteit der Geesteswetenschappen  
Afdeling Nederlandse Taal en Cultuur  
Postbus 9515  
NL-2300 RA Leiden  
j.m.van.driel@hum.leidenuniv.nl